

**ЯЧМЕНИХИН К.М. АРМИЯ И РЕФОРМЫ: ВОЕННЫЕ
ПОСЕЛЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ. –
ЧЕРНИГОВ: СІВЕРЯНСЬКА ДУМКА, 2006. – 444 С.**

Історії однієї з найдивніших і неоднозначних реформ епохи Олександра І – створенню військових поселень та їх функціонуванню у наступні півстоліття – присвячена нова монографія відомого спеціаліста з даного питання К.М. Ячменихіна. Слід відзначити перш за все дуже рідкісне явище у сучасній науковій літературі, характерне для цього дослідження, – проривний його характер. Справа в тому, що численні статті та книги на цю тему, загального та спеціального характеру, М.І. Богдановича, М.К. Шильдера, П.Г. Щербальського, А.М. Петрова, П.П. Карцова, О.С. Ликошина, П.П. Євстаф'єва, Т.Д. Липовської, С.Б. Окуня і багатьох інших, у тому числі й роботи В.О. Федорова – найвидатнішого знавця даної проблеми у радянський час – створювалися приблизно за одним ранжиром, розглядаючи військові поселення як „найгірший вид кріпосного права”, спираючись перш за все на емоційні негативні оцінки одних і тих же мемуаристів-сучасників та деякі опубліковані у ПЗЗ-І законодавчі акти, зупиняючись при цьому лише на олександрівській епосі і забуваючи про наступні перетворення у цій сфері в миколаївську епоху, а також говорячи здебільшого тільки про їх „аракчєєвську модель”.

У даному дослідженні зроблений значний крок уперед і в освоєнні величезного масиву документів по військових поселеннях, які зберігалися у російських та українських архівах, і у використанні неупереджених підходів до історії самих поселень, що існували в першій половині ХІХ ст. у різних варіантах, які не можна зводити лише до одного, аракчєєвського, першочергового. Як відзначає історик, „військові поселення замислювались як специфічний державний інститут, і їх запровадження слід розглядати як низку заходів (нехай і паліативних за своєю суттю), покликаних скоротити державні витрати на армію, стабілізувати економіку країни, спочатку частково, а потім остаточно ліквідувати рекрутські набори, перевести війська на казармене утримання; шляхом створення заможного військово-землеробського стану розширити соціальну базу самодержавства. Інститут військових поселень, посилюючи експлуатацію селянства, яке перетворювалось у своєрідний воєнізований стан, дозволяв без значних державних асигнувань утримувати значні маси військ”. По суті, їх створення «було спробою самодержавства вирішувати нові проблеми, які повстали перед країною у першій половині ХІХ ст., старими напівфеодальними методами» (с. 320-321).

Автор указує на те, що цей інститут не був статичним явищем, пережив складну еволюцію і пройшов у своєму розвитку декілька періодів. Перший період (від початку створення поселень у Могильовській губернії до 1816-1817 рр.) характеризується як підготовчий, коли відпрацьовувалась їхня модель і йшов пошук регіонів для масового поселення військ. Другий період (з 1816-1817 по 1826-1827 рр.) – це час „класичних, аракчєєвських” військових поселень, характерними рисами якого були автономність у сфері адміністративного підкорення; поселяни-господарі поєднують заняття сільським господарством з перебуванням на військовій службі; постійне територіальне та численне зростання. Однак і у цей період у поселеннях кавалерії спостерігається спроба відходу від „аракчєєвської” моделі комплектування поселених і резервних ескадронів. Третій період (кінець 1820-х – середина 1830-х рр.) – період кардинального реформування військових поселень. Вони позбавляються автономії та підкорюються загальноармійському управлінню. Відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. Посилюється господарче ядро у поселеннях кавалерії, а в округах орних солдат відбуваються кардинальні зміни, їх жителі за соціальним статусом наближаються до становища удільних селян. Четвертий період (середина 1830-х – кінець 1850-х рр.) характеризується остаточним утворенням системи, яка не піддається радикальним змінам, лише зростає територіально (с. 80-81).

У роботі детально розглянуто також законодавчу базу й органи управління поселеннями, соціальний статус військового поселення у різні епохи, проблеми фінансування і бюджету поселень, розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, будівництва і транспортної системи у поселених округах. Численні таблиці у додатках до дослідження, які здебільшого є авторськими, узагальнюють різні дані за низкою параметрів, характеризують специфіку функціонування військових поселень.

Проте робота К.М. Ячменіхіна, яка підсумовує багаторічні дослідження вченого і висуває нові завдання щодо вивчення окремих моментів в історії військових поселень, не позбавлена деяких недоліків. Перш за все слід було розглянути щодо олександрівської епохи виникнення і розвиток ідеї військових поселень на фоні реформаторської діяльності цього монарха (такий сюжет висвітлений лише фрагментарно, слід було його розширити), зокрема, із селянського питання. Також, на нашу думку, необхідно було відмовитись від прямого порівняння становища військових поселенців зі становищем удільних і особливо володільницьких селян Росії (с. 147, 155), оскільки за багатьма параметрами їх неможливо було зіставити (відносини поміщиків з кріпаками, фактична відсутність регулювання законами цих взаємин, наявність продажу людей без землі, відсутність приватної власності у селян, необмежені покарання і т.д.). Вочевидь, ці явища різні. На наш погляд, сам такий підхід є рудиментом, пов'язаним з традиціями радянської історіографії.

Автор також не зупиняється детально на причинах відмінності в підходах до даних перетворень відомих діячів і організаторів військових поселень графа О.А. Аракчєєва і графа С.Ю. Вітте. На думку дослідника, у зв'язку з цим „структури поселенського господарства в округах піхоти і кавалерії значно відрізнялись. У першому і другому періодах історії військових поселень в округах піхоти панувала так звана „аракчєєвська” модель, де ставка робилася на поселенців-господарів, що рекрутувалися із солдат. Тим самим О.А. Аракчєєв не хотів допустити превалювання сільського елемента над військовим. В округах кавалерії господарська структура округів формувалася на базі селянських та козацьких господарств, що робило їх ефективнішими у справі постачання діючих підрозділів провіантом і фуражем” (с. 322). Якщо стосовно Аракчєєва ці позиції вивчені непогано, то стосовно Вітте слід було б краще проаналізувати генезис його поглядів і причини більш м'якого ставлення до даної проблеми, а також вельми показовий факт, що імператор допускав і таке, „неаракчєєвське”, вирішення проблеми (що само по собі є досить дивним і по-новому висвітлює специфіку взаємин Олександра I та його головного фаворита).

Також, на наш погляд, даремно історик не розглядає основні фази народного обурення запровадженням військових поселень і його специфіку, даючи лише загальні оцінки цим явищам. Але вибір проблем для дослідження – справа автора. В цілому слід визнати, що видання монографії К.М. Ячменіхіна – значиме явище у вітчизняній історіографії з даної проблеми.

Аркадій ДОЛГІХ